

(Оповідання Мирона Сторожа)

Я чоловік проклятий, ненависний, прогнаний з-поміж "чесних", — одним словом, проскрибований. Проскрибований, — се сама відповідна назва. Се не значить, що, приміром, моя совість стає супротив мене або щось подібного, — ні, се значить тільки то, що люди "чесні" (коли хочете, можете звати їх "багатими", "сильними", "практичними", — се на одно вийде) випхнули мене з "чесного" і "порядного" товариства, т[о] є[сть] попросту з-поміж себе. І зовсім справедливо! Моє ім'я враз із кількома іменами подібних до мене "во время оно" оббігало весь край, було пострахом усіх "мирних і вірноконституційних горожан", — з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли "спасителі існуючого порядку" підняли найстрашніший гвалт, я і мої товариші сиділи спокійно і смирно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, страчені пусто та марно.

Але возьмім, приміром, що діло зовсім так не діялось, що мені і моїм приятелям о переворотах та революціях і не снилося, — то що з того? Чи вже то одно, що я сидів у тюрмі, не вистачує, щоби навіки зап'ятнати мене в очах "чесних" людей? Ба, але всевідущий і всемогутний суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі "спасителі порядку" забули пролити до остатку в р. 1872, в моїх очах доглянув іскру такого огню, котрий може запалювати дома "мирних горожан" не гірше нафти. Одним словом, — я оказався кругом винним на суді, — значить, погорда і прокляття "порядних" людей насупротив мене зовсім справедливі.

Я й зовсім не жалуюсь на те, ба, навіть, — хто знає, — може й легше мені стало, коли, вийшовши з тюрми, я почувся свободним, як птах у воздуху (як той німець каже: *vogelfrei*). Я чув тоді щось подібного, як ученик, що по скінченні шкільного курсу виходить зо школи. У нього в руці свідоцтво хороше, а в голові блискуча, заманлива надія на приємності вакацій. І я також пройшов курс науки "порядних людей",

просидів поруч них довгі літа і получив вкінці свідоцтво, — правда, трошки не так написане, як звичайно, — але все-таки увільняюче мене від дальшого сидження на проклятій лаві. Я вийшов надвір, на свіжий воздух! У моїй голові кишіли нові мислі, нові враження, а з-посеред них чимраз сильніше визначувалися звуки сумної і щасливої пісні:

Обриваються звільна всі пута,

Що в'язали нас з давнім життям!

Я чув, бачив, знав з сильного биття серця, що се правда, що пута порвалися, що давнє життя пропало, — а на першу хвилю, на перший свободний віддих се вистачувало.

Правда чуття, хоть і як сильне та гаряче, недовго палає, — вік ним не проживеш. Після першого п'яного вибуху воно швидко успокоїлося, — і я поглянув на світ холоднішим оком. Життя проскрибованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще донедавна запевнювали йому свою приязнь, — таке життя всякому швидко надойсть. Правда, побачиш одного такого, що відвертається, стрітившись з тобою, — сплюнеш та проворкочеш: "Мізерак! Махай собі к чорту!" — побачиш другого, третього, — то само! Вкінці самому стане прикро, нудно, — розпука огорне. "Що се, — подумаєш собі, — чи се я справді вже такий гидкий та страшний, — чи тим людям усім в головах переверталосся!" — "Та ні, — відповідаєш собі самому, — ні одно, ні друге, — а тільки то, що вони "чесні і порядні", а ти... ну, годі!"

На таку докладь нічого не відкажеш. Остається тільки дві дороги: або, посипавши голову попелом та роздерши й ті послідні "ризми", що на тобі, плакати, жалувати страченого часу, в котрім і сам ти був "чесним і порядним", та йти "на распутія і стогни града" — просити всякого "порядного" о прощення за страшну, хоть і несповнену провину; або раз навсіди плюнути на цілу "штуку", взяти на себе "хрест свій", — се значить, стати добровільно, доразу, безповоротно в ряди

проскрибованих та витручених і не оглядаючись іти шукати для себе такого самого товариства. Розуміється, я так і зробив, — і, вірте мені, не то, щоби-м стратив що-небудь на тім, а противно, то-м зискав, що тепер можу веселим, критичним оком поглянути на все минуше, що "чесним і порядним" людям зовсім не так легко приходитьсья.

Жиючи між проклятими та витрученими з "порядного" світу людьми, зовсім природно чоловік нагадує собі всіх подібних "проклятих", яких тільки стрічав коли-небудь. Споминки такі незадовго найшли й на мене. Ба, на мене вони мусили найти швидше, як на всякого другого, бо таких "проклятих" я не то щоби знав, — ні, вони були мої свояки! Весь мій рід, усі Сторожі, від першого до посліднього, були іменно такі. В цілім селі ні один "порядний" газда не сказав назви "Сторожі", щоб не додати: "от розбійники, — викришило би їх до лаби!". Та на тім діло не кінчилося. Сторожі були посміховищем і поштуркачами всеї громади, а іменно громадського начальства. Лучиться в полі шкода, — худоба овес спасе або там витолочить, а шкідника не зловлять, — ого, на Сторожів вина паде! Зрубав хтось у лісі варунок, а злісний не може дослідити хто, — ну, просто йде на Сторожівщину і, хоть нічого не найде, то все-таки вилле свою злість в цілім потоці проклять та всіляких поганих слів на "тих злодіїв, розбійників Сторожів". Їх бесіди і правдання старшина рідко слухала, — "весь світ знає, що ви брехуни та мейли, — бога би-сте продали!". Де яка кара, де яка здекуція, штраф або шарварок, — на Сторожів перших усе сиплеться, як з дірявого міха. Одним словом, — такі ж проскрибовані в громаді, як і я!

Чи треба й казати, що при таких обставинах життя Сторожів не було щасливе? Їх було три брати (мені приходилися стрийними братами). По смерті батька, а мого небіжчика стрика, вони поділили поміж себе його невеличкий ґрунт, поженилися, повислужувавши в війську і почали "пхати біду наперед себе". Змалу ще не було між ними згоди, — ні, брешу, — були хвилі, в которих не було згідливіших та сердечніших людей, — але знов лучалися й такі хвилі, коли вони ні за що, ні про що билися, волосали і кервавили, мов зовсім без пам'яті. Тому-то й поженилися вони кожний осібно, — хоть хати їх були майже поруч себе. Звісна річ, що,

розірвавши й так невелику батьківщину на три пайки, вони бідували і не могли ніяк доробитися хліба. Зразу ще йшло яко-так, доки їх нещаслива вдача не поробила всіх "порядних", се значить багатших газдів, їх ворогами.

Ще парубкуючи в нашім селі, всі три брати відзначувалися поміж прочим парубоцтвом тим, що, як казали люди, "дуже були запальчиві до бійки, — що твоя єдна іскра!". Леда прикре слово, леда брехня, — вони вже мов огонь. Особливо в коршмі рідко коли обійшлося без бійки, скоро лиш Сторожі були. Посваряться два газди, вони сейчас уймуться за слабшим, за біднішим. Не було такого багача, котрий би від них не дістав пам'ятки.

Але швиденько позабирали Сторожів до війська і держали по 12 літ. Батько їх умер, хата запустіла, поле оброблював за час мій батько, — і люди поволі-поволі зовсім забули про Сторожів. Аж ось вони повертали. Найстарший — Олекса — вернув найборше (другі два брати мали ще по рокові служити) і сейчас почав свататися. Мій батько порятував його на перший почин, — ну, і оженився мій Олекса з Маланчуковою Оленою. Старий Маланчук був собі зовсім небагатий газда, а Олекса не мав грошей, щоби допомогтися. Перший рік він ще оброблював ціле вітцівське поле, так, значить, було яко-так. Але коли на другий рік поприходили брати з войська, — почалася незгода, далі сварка, а далі й бійка за батьківщину. По цілім селі люди говорили страшні вісті: що Сторожі заперлися в одній хаті і рубаються сокирами, — нікого досередини не пускають, тільки гвалт чути та кров аж по вікнах бризкає; то знов, що хотять доти битися, доки не лишиться тільки один, а того най буде все, і т. д. З усіх тих казок то тільки було певно, що Сторожі не хотіли позиватися перед суд, а задумали самі поділитися батьківщиною, — причім, розуміється, прийшло до бійки. Однак поділити все-таки поділили, і опісля ніхто не чув, щоби за поділ вітцівщини марикували один на одного.

Але в громаді разом зо слухами про їх бійки віджили всі давні спомини. "О, вже ся розбійники посходили, — знов будуть людім голови

розвалювати! Не могло їм де там одному з другим голову вкрутити в якій нетечи!" — так балакала найбільша часть сільських багачів, киваючи головами та частуючись горілкою. На нещастя, слова їх, іменно щодо розвалювання людських голів, доразу збулися. Сторожі незадовго почали по-давньому верховодити в коршмі. Тільки ж військо полишало на них чимало слідів. Вони ходили тепер якісь понурі, відповідали на всяке запитання різко, мов топором рубаючи, а на багачів дивилися ще кривішим оком, як уперед бувало.

Тоді ще принаймні хоть що — то побоювалися старшини, — а тепер де-де-де! На старшину іменно були в них найостріші зуби, — старшині вони ніколи й на одно слово не змовчали. "Кровопійці, злодіяки, живодерники, — розкричався, було, раз Олекса до вїта і до преліпотентів. — Розжили-сьте-ся на громадськїм добрі, то тепер брикаєте! Ах ви, свинопаси мерзенні, — я би вас усіх!.." Тільки ж присяжні не дали розлюченому докінчити і, вхопивши його, потягли до громадського шпихліра, що звичайно стояв порожній і служив замість арешту.

Але така нападка на словах, — то ще було по-божому. Олекса не любив бавитися словами, а зараз хапав фляшку або другу яку посудину та шпуряв межі очі. Нашого давнього вїта він таким способом споганив на ціле життя, коли довідався, що за його вїтівства з громадської каси щезло 500 зол[отих]. Вїт був молодий і пристійний чоловік, любив при спосібності за молодицями побігати: Олексова фляшка відняла йому до того охоту, зробивши його лице подібне до свіжозораного поля. Розуміється, Олекса відсидів за тоту штуку в "семінарії" цілих 6 місяців, але й вїтові "досолив неабияк".

Але не тільки сільська старшина, — навіть "пани", міські урядники, не мали ласки в Олекси. Він ставав против них наостро, а коли не помагали слова, — то в нього й "рукового" було не купити. Особливо возні, авскультанти та всякі другі посіпаки, що звичайно по селах грають роль великих панів, малися на осторожності, переїздячи через наше село, а передовсім пильнувалися стрічі зі Сторожами. І справедливо, — бо

Сторожі кількох таких підпанків порядно-таки були провчили, на велику радість усім бідним, що мусили зносити їх брикання та сварку, а на великий клопіт вїйта, котрому приходилося за все відповідати перед старостою. Розуміється, що кар та арештів не щаджено на "розбійників".

Ба, навіть сам пан староста повітовий, переїздячи раз через наше село, стявся був, та й то кріпко, з Олексою. Се було ще 1872 р. вліті під час холери. Староста з повітовим доктором приїхав, щоб оглянути, кілько є хорих. Розуміється, що староста стояв насеред улиці та тільки викрикував на "хамів", а пан доктор зо страхом і трепетом, клянучи на чім світ стоїть, ходив попід хати... Досередини хат він і не зазірав, а послухавши, що йому говорили баби та чоловіки, кричав на них, чому не роблять то і то, і втівав швидко на улицю.

— А со? — питав його староста.

— E, niema nadziei! — була стала відповідь пана доктора, до котрої ще звичайно долучував: — Niech ich tu wszystkich jasne pioruny! — або: — Przeklęte chłopstwo, — samo sobie winno — umiera, a wódkę pije!*

Правда, пан доктор не говорив нічого о тім, що ні одного хорого й на очі не бачив, ані о тім, що волів би й зовсім не оглядати далі, а їхати просто до сусіднього села, де у попа була для них наготовлена сита вечеря і вигідний нічліг. Староста був "совісливий" і ні за що не був би покинув свій "обов'язок".

Але його і пана доктора чекала ще дуже немила передирка на Сторожівщині. Баби, котрі плачучи, просили доктора зайти до хати і поглянути на хорого а котрим доктор на то відповідав тільки лайкою та прокляттями, ішли та заводили за старостовою бричкою горі селом, хоть і не сміли приступити ближче. До них приставало чимраз, то більше людей, — чоловіків, відказуючих та грозячих, дітей і жінок. Так зайшли аж на Сторожівщину. Олекса, роблячи щось коло хати, побачив на вигоні доктора, котрого дармо просили баби вступити на хвилю до того і того

хорого. Він видів, як доктор кричав на них і кленучи вернувся на улицу. Баби підняли плач. Олекса вийшов до них і почав розпитувати, що се таке?

— Та ци видите, от, — говорила плачучи одна жінка, — луп'їр мерзенний приїхав ніби обзирати хорих. Я го прошу, щоби пішов подивитися на мого чоловіка, а він як ся затріпоче, як зачне гантелити та клясти, господи! "Marsz, babo!" та й "marsz, babo". "Та чого ж пан приїхали?" — питаю єго. А він і слухати не хоче, — побіг надолину.

У Олекси кров підступила до голови на таке оповідання.

— Що, — та він, гавган один, гроші бере, а на хорого подивитися не хоче! Погди-но ти! Піду я до тебе!

І Олекса як стояв, так-таки зараз пішов долі вигоном. За ним, заводячи та відказуючи, пішли жінки. Вони надійшли саме, як доктор сідав на бричку, щоб їхати далі.

— Пане старосто, — закричав здалека Олекса, — а то по якому ту порядок іде?

Староста обернувся і велів зупинити бричку.

— Nu, co tam takiego?*

— Ба, як же то, по якому? — говорив Олекса, підійшовши ближче. — Пан дохтор сюда приїхали хорих везітиувати, а вни ні до одної хати не заглянут, лиш кленут та людей ганьб'ят.

— Kłamiesz, gałganie!* — крикнув щомоці маленький заляканий доктор.

— Пан сам бреше! — відрізав Олекса, у котрого з лютості жили на чолі кров'ю набігли.

— Со, со, со?* — задріботав староста, зіскакуючи з брички.

— А то, що кажу! То як же то, — пан дохтор гроші бере, а люди мрут без ніякої помочі!

— A ty, drabie, a ty, gałganie, — обурился староста, вражений в найдіткливіший бік, в сповнювання обов'язків і побирання заплати, — ta jak ty śmiesz w żywe oczy kłamać. Ta jak ty śmiesz?*..

Лютість здавлювала горло старості, піна пирскала йому з рота при кождім слові.

— Пане, — відповів Олекса, — не жартуйте з людьми! Ми ту не таких панів видали! Вважайте, що тепер час не такий, — ніхто не знає, доки що: нині жию, завтра мя нема!

— Co, ty będziesz grozić? Hej, przysiężny, wójcie, — bierzcie tego rozbójnika, bierzcie go on mię zabić chce!* — пищав староста.

Олекса гірш усього не любив подібних "панських жартів". Злість кипіла в нім. Він не міг довше стриматись і обсипав старосту і доктора цілим потоком не зовсім салонових слів. Староста кричав, а далі, видячи, що й баби зачали вторувати Олексі, замовк, сів на бричку і, сплюнувши, велів поганяти на друге село.

— A niech was tu wszystkich cholera wytnie! — кричав він до людей.

— Тебе першого, посіпако, кровопийце, на! — кричав за ним Олекса.

Від того часу пан староста почав уважати наше село гніздом розбійників.

Нагадуючи сесю не зовсім естетичну, а ще менше патріархальну сцену, я звернув увагу ще на одну цікаву прояву. Коли на людей приходив який-небудь дотисок, — треба було десь стати остро, посваритися, упімнутися, — то люди пхали Олексу туди. "Ти-ді йди, бо тобі що? О ласку його не стоїш, ну, а нам, знаєш, — різно буває!" А Олекса, гаряча голова, не питав, що робить собі на кождім боці чимраз, то більше ворогів, — ішов і пускався осою в очі кривдителям. В такі часи наші "багаті" забували свій гнів, балакали ласкаво з Олексою, жартували з ним, раді, що можуть сховатися за нього. Але скоро, тільки дотиску нема, — ого, вже мій Олекса знов і гидкий, і розбійник, і злодій, і хто знає, що ще. А бідні люди, хоть не раз і прем бачуть, як воно діло, — та що, — вони живуть на ласці багатів, — мусять змовчувати, а то й за ними підтягати...

Ось того-то Олексу Сторожа я й нагадав собі тепер, коли-м серед "свічної" та "чесної" громади побачився в таким самим положенні, як він, серед наших "порядних та чесних господарів". "А що, — погадав я собі, — поїхати б отсе та навідати його. Се буде цікава стріча двох проскрибованих, і то за подібні діла. Що то він скаже? Як привітає мене?"

Думка сеся недовго й мучила мене. Роздобувши гроші на дорогу, я сів на залізницю та й поїхав.

Розуміється, першим поступом я пішов до "своєї" хати, т[о] є[сть] до батьківської, в котрій тепер жили два мої брати, ще молоді, 19 і 15-літні хлопці, і вітчим з мачухою. Вітчим, мужчина в силі віку, рахувався до "найпорядніших і найчесніших" господарів. Він прийняв мене дуже щиро і радісно, — навіть, бачилось, аж надто радісно, — розпитував про біжущі новості, про війну, про берлінську згоду, про вистріли в цісаря Вільгельма і з дивним тактом обминав питання про мої "проступки" і про мою "кару". Правда, балакаючи про всяку всячину, ми прийшли вкінці й на тоту дразливу річ, але вітчим немов не заявляв надто великої цікавості, я

сказав кілька загальних незначущих слів, він покивав головою, і ми перейшли до іншої бесіди.

Я питав про Олексу і сказав, що хотів би-м його побачити.

— Е, що ти, — такого опришка! — пробовтнув згідним тоном вітчим, але сейчас-таки поправився, лице його якось насилу приняло холодну, рівнодушну міну, і він сказав: — Та що, — як хочеш конче, то мож, — чому ні, — підеш завтра та й побачиш і Олексу.

Я знав аж надто добре вітчимову вдачу, і з тої бесіди я побачив, що мусило щось не аби нарости між ним і Олексою за тоті два роки. Я почав злегка допитувати, що таке сталося, — заходив з різних боків, але, окрім звичайних сварок та ворогувань, нічого не домацався. Ба, мачуха сказала навіть своїм звичайним облесним тоном, що "тепер-ді тато в такій ласці з Олексою, що ся все село дивує".

Се мене зовсім збило з пантелику. Тим дужче я ждав завтрішнього дня, щоби побачити Олексу.

Але ще тої самої днини вечором Олекса, довідавшись, що Мирон з Львова приїхав, прибіг до мене. Я вже повечеряв і саме щойно йшов спати до стодоли, коли-м побачив Олексу, ідучого горі берегом своїм звичайним повільним твердим поступом. Його низька, трошки підсадкувата стать, довгі жовнярські вуса, великі сірі очі і те напівдобродушне, напів'їдко-насмішливе лице, що тепер з ласкавим усміхом було звернене д' мені, — все те живо прикликало в моїй пам'яті давнього Олексу, молодого, жвавого урльоупника, котрий мене, малого, носив на руках понад річку, де тато-небіжчик з другим Сторожем ловив риби.

— А прецінь раз, прецінь... — говорив повільно Олекса, підходячи до мене.

Ми привіталися.

— Що ж ти, брате, на нас загну́вався, дуже щось довго межи панами бувши, — сказав він, а на лиці його мигнув їдкий усміх.

— Га, — відповів я, — що ж робити, брате, коли мя пани так полюбили, що і на світ дихнути не пускають?

— Ага, видно, — сказав Олекса.

— Якось-то ми, Сторожі, не маємо в них ласки, — замітив я.

Олекса якось сумно всміхнувся. Моя замітка діткнула його, видно, в болюче місце.

— Що ж ти, йдеш уже спати!? — закинув він.

— Та от єм вибрався, але де єго спати, — не хочеся.

— Ну, то, може, підеш зо мнов, — подивитися по Сторожівщині. А то й так хто знає, ци швидко тя другий раз увидимо. — Я пішов не відказуючись. Стежка вела долі городом, через річку та пастівники, а туди півперек поза село на Сторожівщину.

Довгу хвилю ми мовчали. Я бачив, що лице Олекси звільна насуплялося, немов якісь невеселі думки шибали по його голові.

— Ну, що ж, Олексо, — перервав я перший мовчанку, коли ми вийшли на пастівник, — розкажіт ми, що ту дієся, — як вам проживалося за тоті роки?

— А що нам, — от як то нам, — відповів неохітно Олекса. — Все по-старому. От ти би радше розповів, що там з тобою.

При тім поглянув мені в лице з таким дивним виразом, що я не знав, що й сказати.

— Ех, брате, брате, — сказав він жалібно, — не того ми від тебе надіялися. Ми гадали: от, чень, хоть один із Сторожів та діб'єся до чогось, — буде й нам поміч, — а вно ще от що, — така ганьба.

Олекса урвав і відвернувся від мене.

Сесі слова, так згори, відразу висказані, вдарили мене, мов молотом, у голову. Мені кров ударила в лице...

— Як то — ганьба?.. — ледве прорік я дрижачим голосом.

— Ба, а що ж, — честь? — підхопив Олекса. — Сидіти в арешті межі злодіями, — та й за що?..

— Ну, за що, за що? — спитав я.

— А пан-біг тебе знає, за що. Ци ти вбив кого, ци обрабував, ци що, хто тобі свідок? От, о нас, то вже бодай усі говорят, що розбійники там, — ну, чорт їх знає, — але-бо о тобі ми того не чули. Аж нараз — бух! А щось уже мусило бути, — адже тя за щось засудили!..

Як прикро, тяжко, страшно стало мені на таку бесіду. Глибока, пекуча біль відозвалася в серці, здавила груди. Так, значить, я вже до того дійшов, що й рідня відвертається від мене, — ба, ні, — що навіть Олекса, той нещасливий, вічно погорджений і переслідуваний, котрий, хто знає, колись надіявся від мене підпори та порятунку, тепер відтручує мене! А що ж то мусить гадати про мене вітчим! Мені тепер ажень доразу прояснилася його холодно-солодка бесіда. Мені стало страх погано. Весь світ видався мені чужим, холодним, неприступним. Я чувся відорваним від усього, чув, що всяка здорова зв'язь з життям у мене перервана, чув, що будь воно так довше, мені прийдеться вдуріти,

зробити собі смерть. Я рішився розказати Олексі все, роз'яснити йому свою провину.

— Ну, що ж ти мовчиш, не скажеш, що там з тобою було? — спитав Олекса вже трохи ласкавіше, видячи, що мене глибоко вразили його слова.

— Мовчу, бо що маю казати? Виджу, що й ти повірив тим брехням, які про мене рознесли. Зачну правдатися, то скажеш, що брешу.

— Те-те-те, — відказав Олекса. — Повірив брехням! Хто єго знає, — що люди говорять, то я тобі кажу, — а відки я можу знати, чи то брехня, чи ні? Скажи ти всю правду, то тогди буду знав. Та добре, що-сьмо й тільки дізналися. А то от рознесли були чутку, що ти вже стратився, — а другі скажуть: ні, єго до Берна повезли на ціле життя! Ех, що ми ту вже й наговорилися, й наплакали! Боже моцний! А твої братті!..

— Та як же ж, — спитав я, — як тобі розповідали, що за що ніби я сиджу? Мусили прецінь казати за що.

— Або я знаю? Говорили всіляко, але я не міг добре розміркувати, аж ось ми твій вітчим говорить: "А знаєш, — каже, — за що нашого Мирона заперли?" "Ну, — кажу, — за що?" — "Е, — повідає, — він там десь ся замішав, межи якихось... бунт якийсь хотят робити, бога касують! Ну, — каже, — видиш, чи не вдурів чоловік?" Я як тото почув, то сам єм не знав, що казати.

— То так вітчим казав? А не повідав, за що той бунт має бути? Може, за Польщу?

— Ні, того не казав.

— Погдіт-но ви, Олексо, — ви прецінь і в войську бували і всякі річі виділи. Скажіт ви міні, — як кому докажут бунт, і забійство, і такі другі

річі, — то як ви гадаєте, — як будут карати? Засудят вони его на місяць або два, ци запотарайкают де з на п'ять або й більше літ?

— Е, та то стара байка! Я то й твому вітчимові казав! "Ні, — кажу, — то не може бути. Якби так, то вни би го не на місяць засудили, а де з на 10 літ!" А він усе свеї: "Ей, що ти, — каже, — знаєш".

Ми знов ішли хвилю мовчки півперечкою посеред піль, покритих зеленим вівсом. Вже ніч налягала. Перед нами в віддалі здвигався огромною чорною масою Діл, над котрим на заході ще жевріли послідні відблиски вечірнього світла. За нами лишився пахущий пастівник, немов зелене, іскристе озеро, на котре зверху чимраз густішою масою зачала налягати вечірня мряка. Рехкіт жаб нісся з річки широко по росистій траві. Пергачі звивалися в воздусі, мов великі, чорні блискавиці, черкаючи не раз в нечутнім леті поверхність зелені. З півночі повіяло холодом. Ми пішли швидше, щоби завчасу зайти в село. Олекса немов хотів щось питати мене, але не міг якось осмілитись.

— Та що, Мироне, — сказав він нарешті, — ану скажи по правді, ци мере ви там хочете бога скасувати, уряд, усьо?

Я ждав подібного питання і всміхнувся.

— А ти як гадаєш, ци мере хочемо, ци ні? — спитав я.

— А хто вас там знає! Я собі гадаю, що то не може бути! Але-бо то от у нашім місті, то є й урядник, — я з ним не раз видаюся, — то він мені раз при пиву говорит: "Що ти, — каже, — Олексо, знаєш! Ви гадаєте, що воно так усе, як попи кажут, і вірите, і даєте тощо, — а пани та попи сміються з того! Вони нічому не вірят, а кажут, що то лиш така мана на простих людей, щоби їх слухали". Ци правда тото?

— Може й так, а може й ні, — відповів я, — тільки ж ти міні скажи, ци судили того урядника так само, як мене?

— Судили? Угу! Він он ходит по місті, як звір, — і волос му з голови не злетит.

— Ну, видиш, — то він же тобі говорив против бога, а єго не судили, — а від мене ти щось такого ніколи не чув, а мене судили. Значит, — то за щось іншого.

— Та воно якось так виходит, — відповів Олекса.

— Отже ж я тобі розповім, за що нас судили. Нам сказали, що ми — нас було кілька люда — зробили межи собов таємну кумпанію, щоби ширити між людьми соціалізм.

— Ага, ага, — перебив мене Олекса, — щось-то й ту наш ксьондз говорили про той соціалізм. Скажи-но ти мені, що то таке?

— Соціалізм, — відповів я, — то така наука, щоби, от для прикладу, — що мають люди обробляти поле по кусничкові, кождий окремо для себе, — то щоби обробляли разом, — то ніби, щоби все поле збили в один лан громадський і щоби на нім робили всі разом, — що ся вродит, також разом іде до громадського шпихліра, а відтак уряд громадський ділит кождому після того, як робив; робив більше, більше дістає, — робив менше, то й менше дістає.

Олекса слухав, здивований.

— Ба, та що тото, — каже, — то є така наука?

— А так, наука.

— А тота наука заказана?

— Ні, не заказана.

— Ба, то за що ж вас судили, коли не заказана?

— Чуєш, що сказали нам, що ми ніби зробили межи собою таємну кумпанію, — а то не вольно.

— Ну, а ви робили таку кумпанію?

— Га, — кажу я, — нам того надокладь не довели, — а тільки виміркували з того, що в нас понаходили листи, що ми писали один до другого.

— Але скажи ж мені, — зачав Олекса по короткій мовчанці. — Тут о вас говорили, що ви уряд касуєте, — а ти ось говориш, що буде уряд громадський, щоби ніби паювати, що ся кождому належит?

— А так, — відповів я, — то видно тоті брехали, що о нас таке говорили. Ми тільки того хочемо, щоби кождий працював на користь усеї громади, — а тогди вся громада буде могла кождому забезпечити таке життя і таку вигоду, якої тепер не має і найбагатший газда.

— Ба, а то як? — спитав Олекса.

— А так, що як у громаді всі будуть робити разом, — то зроб'ят далеко більше, ніж кождий собі окремо. Ба, чоловік, працюючи порядно, все зробит більше, ніж йому треба до життя. Збіжжя все не з'їсться в громаді, хоть ніхто не буде й голоду терпіти, — а як прийдеся продавати, то на гурт і там, де найліпше платят. І ту буде зиск. От возьми бодай такий приклад. Ти знаєш, що тепер повинаходжено різні машини до господарства, плуги ліпші, сіялки, молотилки, косарки, січкарні і багато других: вони роблят усяку роботу і ліпше і швидше, ніж чоловік руками. Один господар не має за що завести не раз і одну таку машину, — а вся громада, господарюючи враз, ніби одно велике газдівство, може легко посправляти такі машини: тоді до тої роботи, що тепер потребує місяць часу, вистачит дві неділі, — то значит, що як тепер усі люди роб'ят раз у

раз по цілому дневі, тоді будуть могли робити по півдня. Ще й друга користь може з того бути. Тепер, як видиш, кождий газда про себе займаєся однакою роботою: все коло поля та й коло поля. А як усі господарства в цілій громаді перейдуть у одно велике господарство, — а при машинах не буде потрібно тільки людей до поля, що тепер, — то одна часть буде мусила взятися до всілякого ремесла та торгування. Тоді буде також досить рук, щоб повисушувати багна, помурувати гостинці, повикорчовувати хащі, плекати пчоли та худобу. Діти, що тепер літом пасуть худобу, будуть могли ходити до школи, бо на них уже не будуть кожду дрібку старатися родичі, а громада. Громада для свого ж добра схоче мати з них здорових і розумних людей. Таким способом можна буде помочи всім бідним, можна буде так зробити, щоби не було ні бідних, ні багачів, а були всі рівні люди робучі, котрі на свою працю жили б хорошо і в достатку і не терпіли б такої нужди, як тепер.

Олекса мовчав. Помимо густого змроку, видно було по нім, що думка в голові заворушилася, що старається поняти і розміркувати собі все, що чув.

Тим часом дійшли ми до Олексової хати. Обгороджена старим, напіврозваленим плотом і захищена кількома напівпідсохлими яблінками, вона схилилася в один бік, бовваніючи в сумерці старою, попродираною стріхою та покривленими стінами, що ледве держалися на підпорах.

— Ось і мої палаци препишні! — промовив Олекса з гірким усміхом. — Ходи, брате, посидь троха, — побесідуємо.

Ми ввійшли. В хаті була Олексова жінка Катерина, молода ще, але з нужди дуже помарніла молодиця, а довкола неї стояла ціла купка дрібних дітей. Вона годувала їх черешнями, а найменше держала коло грудей. Вона з великою втіхою почала вітати мене.

— Ну, боже милий, — не гадали вже ми вас видіти, як розпустили чутку: ого, нема Сторожа Мирона! Що я ся тогди наплакала!..

Катерина й тепер зачала обтирати очі рукавом. Олекса за час нашого вітання стояв збоку, всміхаючись добродушно та поводячи очима по хаті. Хата була крайнє бідна, посудина вся нужденна, діти марні і слабовиті (вони вже від тижня жили майже черешнями, бо хліба не стало, а бульби нової, єдиної опори в передновинок, ще не було!).

— Видиш, — то мій двір! — відозвався Олекса. — Ну, але сідай же собі!

Я сів. Олекса присунув собі сталець і сів насупротив мене. Він почав було заходитися — гостити мене, але я відмовився. Катерина зачала розповідати дещо о своїм житті і о тім, як вітчим збиткується над моїми браттями. В мене духу нестає повторювати ті страшні факти, — вони записані в мене глибоко в серці, а вам до них нема ніякого діла.

Олекса за той час, хоть і мішався не раз в жінчину бесіду, — видно було, думав о чім іншій. Коли Катерина скінчила, він звернувся знов до мене.

— Ну, дивна ж у вас тота наука, що ти ми казав. Мені видиться, що в ній багато правди.

— Яка то наука? — запитала Катерина.

Олекса почав своїм способом і своїми словами роз'яснювати їй, в чім діло. Вона дивувалася, схапувалася з місця і скрикала час від часу: "Ну, ци видиш! Не раз чоловік сам собі таке дещо гадає, — а вно от і в школах того вчат!" Олекса, розповідаючи їй, сам розгарячився, його сірі очі почали блищати, він не міг спокійно всидіти на місці і вкінці скрикнув:

— А боже, боже, чому-то чоловік темний, чому-то не видит нічого, що ся в світі діє! Ну, дивися, жінко, — якби всі люди до того дійшли, то що би їм було затяжко зробити так? І заборонити би їм ніхто не смів! Ну, але

скажи мені, брате, — коли тота наука не заборонена, то за що ж на вас таке кричат?

— Е, то різні тому причини, — відповів я. — Треба видіти, хто кричит. Кричат найбільше погані люди, дармоїди, деруни, — бо видят, що якби до того дійшло, то би їм нараз усьо урвалося. А друге — кричат дурні, котрі не знають, чого ми хочемо: їм наговорили, що ми бунтівники, хочемо різати панів, попів та жидів, — ну, і кричат. А ми, як сам видиш, не то що різати, ані навіть виганяти нікого не гадаємо, — але і овшім, чим більше люда, тим ліпше! Більше рук до роботи, то й робота ліпше піде! Розумієся, що хто не буде робити, той нічо не дістане і може собі рушати на штири вітри.

— Так, так! Так ся належит! — аж скрикнув Олекса. — Ци раз я то само говорив от нашим жидам або й панам: "Дармо людську кров п'єте! За що вас бог на світі держит?". — Так, брате мій любий, того ся держи, від того не попускайся, хоть би мали так на тебе всі кракати, як ось ту на мене в селі!

Я всміхнувся.

— А хіба ж уже, богу дякувати, не кракают? Не бійтеся, є вже й тепер такі, що, якби могли, то би мя простов дорогов виправили на шибеницю! А попуститися того, як самі видите, не зовсім легко. Скоро чоловік раз пізнав правду, то вже від неї не відречеся, доки, розумієся, він хоче бути чесним чоловіком.

— Ну, а як же ти гадаєш, — що буде далі з тобов?

— А що буде? Гадаю деяким способом заробити тільки, щоби мож купити ґрунт, — тоді піду та буду господарити: може, на що людьом пригложуся.

Олекса і Катерина, видимо, не надіялися того. Їх здивувала моя бесіда.

— Як то, — тільки роки вчившись, а всьо надармо?..

— А то чому надармо? Ци ви гадаєте, що той лиш учиться не надармо, хто вийде на попа або пана та може людей обдирати? Ні, брате, — тепер найвища, найкраща наука — вміти чесно жити на пожиток бідним, а не на їх нужду! Тепер найвища наука каже, що треба робити, працювати для громадського добра. Тепер наука каже, що то, що я вчився через тільки літа, — то то я так якби довг затягав у всіх людей, що мене вдержували, давали ми книжки, одіж, страву, — бо на все то я прецінь не заробив. Отже, той довг треба якмож найсовісніше сплатити!

Під час моєї бесіди лице Олекси прояснювалося, наливалось кров'ю, — він встав зо стільця і, коли я скінчив, хопився за чоло і скрикнув.

— Чуєш, чуєш, Катерино! Слухай, що він говорить! Розумієш усьо? Ох, брате, брате любий! Чень то бог дасть, що з наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно! Най тебе бог держит на тій дорозі, коли-сь раз на ню став!

Він кинувся обнімати і цілувати мене. Катерина, втираючи сльози рукавом, також зблизилася ідо мні, малі Сторожі обступили мене, щебечучи та обзираючи. В моїх очах по двох довгих-довгих літах перший раз закрутилися чисті сльози зрушення. Весь світ мені прояснився, нова сила вступила в мене, немов се кожде з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, своєї сили вливало в мене!..

Але що ж, добродії, — такі хвилі лучаються тільки "проскрибованим", так, як той тільки чує вдесятеро живіше красу життя, хто стояв під ножем ката! Правда, життя "проскрибованого" часами сумне і важке, але

серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила і ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба против темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвилі, з котрих одна стоїть за все життя, життя в затрутім, удушливім воздуху недумства! Ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі "пута", варто стати "проскрибованим"!

* А що? (польськ.).— Ред.

* Ет, нема надії! Хай їх тут усіх ясні громи! — або: — Проклята мужичня,— сама собі винна — вмирає, а горілку п'є! (польськ.) — Ред.

* Ну, що там таке? (польськ.) – Ред.

* Брешеш, лайдаку! (польськ.) – Ред.

* Що, що, що? (польськ.) – Ред.

* А ти, драбуго, а ти, лайдаку! Та як ти смієш у живі очі брехати? Та як ти смієш? (польськ.) – Ред.

* Що, ти будеш погрожувати? Гей, присяжний, вийте, беріть цього розбійника, беріть його, він мене вбити хоче! (польськ.) – Ред.

* А хай вас тут усіх холера візьме! (польськ.) – Ред.